

Kratko ili prethodno saopštenje
Rad prihvaćen: 17. 1. 2017.

UDK 338.124.4

Криза у економској теорији и пракси

Радомир Стојковић¹¹

¹ Факултет за инжењерски менаџмент, Београд,²

Апстракт: Аутор се у раду бави проблематиком економске кризе. Претходни, 20. век је обиловао кризним ситуацијама. Практика се наставила и почетком 21. века и због тога философија кризе мора добити централно место у економској теорији. Раст и развој привредних организација и друштва није могуће планирати без анализе фактора који могу довести у питање спровођење истих. У раду се најпре појмовно одређује термин кризе. Након тога, аутор указује на симптоме као покретаче кризног стања, пре свега у предузећу. Због различитости привредних и друштвених система постоји читав низ фактора који доводе до избијања кризних ситуација. На основу тога урађена је и класификација економских криза која подразумева кризу предузећа, привредне гране и привреде у целини. Свако кризна ситуација не значи и појаву кризу. Криза, у економском контексту, највиши вид кризног стања коме углавном претходе стања стагнације, рецесије и депресије.

Кључне речи: криза, економска криза, привредне флукуације и циклус

Crisis in Economic Theory and Practice

Abstract: In this paper, the author deals with the problems of economic crisis. In the previous, the 20th century it was all about crisis situations. The practice has continued in the early the 21st century and therefore the philosophy of the crisis have to get a central place in economic theory. The growth and development of economic organizations and society cannot be planned without an analysis of the factors that can endanger their implementation. The paper first defines the term conceptual crisis. Next, the author points to symptoms such as drivers of crisis situation, especially in the enterprise. Due to the diversity of the economy and social system there are a number of factors that lead to the outbreak of crisis situations. Based on this classification that has been done and economic crisis that involves a crisis of enterprises, industries and the economy as a whole. Every crisis situation does not mean the emergence of a crisis. The crisis in the economic context, the highest form of crisis situation that is primarily preceded situation of stagnation, recession and depression.

Keywords: *crisis, economic crisis, economic fluctuations and cycle*

Увод – појмовно одређење кризе

Сам термин „криза“ данас је веома распрострањен и користи се како у стручном контексту, тако и у свакодневном говору. Овај појам користи се да би се описало лично стање (појединца, организације и/или друштва у целини) које најчешће има негативну конотацију у садашњем, али и за будући период. Термин и појам „криза“ није јединствено одређен и дефинисан. То значи да постоји читав сет различитих интерпретација, објашњења и приступа дефинисању овог појма и философије.

Термин „криза“ потиче из старогрчког језика, где се овим појмом објашњавао тренутак који има пресудан значај за развој одређене ствари односно ситуације. Сматра се да је термин најпре употребљен у медицини да опише стање болесника, конкретније стање пацијента између оздрављења и смрти. После медицине и друге научне области почеле су да користе овај термин који у основи има исто значење. Политичка и теорија система биле су прве науке које су након медицине присвојиле овај термин и увеле

² radomir.stojkovic@fim.rs

га у свој вокабулар. Развој друштва и цивилизације генерално, утицао је на то да и друге науке прихвате овај термин и укључе га у своју теоријску и практичну дискусију.

Када је реч о етимолошком пореклу, не треба занерити ни кинеску етимологију. Транскрипт оригиналног термина са традиционалног кинеског је *weidi*. Ова кинеска реч је сложеница од речи *wei* што се може превести као опасност и *di* која се најједноставније може превести као тачка заокрета или преломни тренутак. Поменута сложеница се у том случају може превести као могућност да се догоди опасност односно нежељени моменат. Поред овог тумачења у кинеској традицији је да се ова реч преводи и на други начин. Наиме, други део речи може се превести и као прилика. Како је свака прилика моменат за напредовање, побољшање и позитиван тренд, у том смислу криза се на основу кинеске етимологије може дефинисати и као кључни момента за напредовање. Ово тумачење није званично, али и поред тога бројни стручњаци сматрају да је криза време када се највише размишља о напретку. Када је реч о оваквом тумачењу треба нагласити да га савремени теоретичари све чешће користе. Наиме, током трајања последње глобалне економске кризе (2007-2009) Јозеф Стиглиц је веома често понављао став да државе у транзицији, кризу могу искористити за унапређење макроекономских и пословних перформанси, јер су исте већ суочене са потенцијалном кризом мењања својих система.

Економска теорија под појмом „криза“ претежно описује стање које способност опстанка предузећа ставља и доводи у питање, другим речима стање које угрожава егзистенцију предузећа. Криза која захвата производна предузећа у пракси се често назива и предузетничка криза. Она је често и узрок комплетне економске кризе.

1. Симптоми економске и кризе предузећа

Да би привредне организације избегле кризу и на време спровеле мере за превизлажење исте морају препознати симптоме и суочити се са њима, а не са узроцима. Симптоми кризе представљају видљива дејства узрока кризе. Симптоме је веома тешко одвојити од узрока кризе, јер и сами могу изазвати кризно стање.

У основи кризе је да се креће експоненцијално. Дубина кризе зависи од броја симптома. Што је већи број симптома то је и криза дубља, самим тим и повратак у нормално стање функционисања је дуже. Зато су симптоми од круцијалне важности за пословање привредних организација.

Генерално, симптоми кризе у предузећу се могу поделити на финансијске и остале симптоме. Када је реч о финансијским симптомима најчешћи су: опадајућа продаја, опадајућа рентабилност, затим константно повећање задужености предузећа и опадање ликвидности. Остали симптоми могу бити људског (менаџерског) и техничко-технолошког карактера. Грешке и нестручност набавне службе може утицати на губитак поверења код добављача што у крајњем случају може проузроковати пад тржишног учешћа. С друге стране, техничко-технолошка застарелост производног процеса утиче на квалитет и цену крајњег производа и доводи до опадања конкурентности на одређеном тржишту.

Идентификација симптома кризе постиже се кроз директан контакт са: (Topfer, 1999.) **радницима** (они су носиоци производње и могу идентификовати аномалије техничког и људског карактера), затим са **руководством погона** (јер су менаџери средњег нивоа у директном контакту и са производњом и са топ менаџментом), са **потрошачима** (купци су ти који дају крајњи суд о квалитету, цени и перспективи производа), **дистрибутерима** (јер су они у контакту и са конкуренцијом па се могу открити подаци о нарученим количинама, рекламацијама), **ревизорима** (посебно екстерним, јер су независни од пословања предузећа у коме обављају проверу пословања) и **кредитним институцијама** (зато што оне прате пословање предузећа на макро плану).

Симптоми који изазивају кризе у пословању предузећа могу имати и екстерни карактер. Наиме, макро одлуке носиоца економске власти могу додатно финансијски да оптерете пословање предузећа. Промена политичко-економске констелације може негативно утицати на однос са иностраним партнерима и редукацију пословања у смислу смањења. Глобални фактори такође могу изазвати кризу пословања. Као глобални фактори који могу утицати на појаву кризе јављају се ванредне ситуације (ратови, револуције, тероризам), економске санкције, интервенционистичке мере појединих држава, поремећаји на глобалном финансијском тржишту и сл.

2. Узроци економске кризе

Узроци кризе су по правилу пресудни фактори који директно утичу на ескалацију кризе. Теорија и пракса су класификовале велики број узрока који могу имати пресудан утицај на избијање кризних ситуација, а самим тим и велики број критеријума за њихово класификовање. Тако су, реална пракса и теорија, по основу порекла промена све узроке класификовале на:

- ендogene и
- екзogene природе.

Свака промена која негативно утиче на пословање предузећа односно организације, а директно се тиче самог предузећа јесте ендогена промена. Ендогени узроци су уствари унутрашњи узроци (промене) који могу произвести кризну ситуацију. С друге стране, екзогени узроци су промене које се дешавају у спољном окружењу.

Ендогене узроке је лакше контролисати и кориговати. Узроци из спољног окружења чине трећину разлога за банкротство у предузећима која послују у тржишно оријентисаним економијама. Када су у питању привреде као што је српска онда је однос спољашних и унутрашњих узрока кризе 50:50. Српска, декларативно тржишна економија није у потпуности прихватила све принципе овог начина функционисања привреде и због тога екзогени узроци имају исти значај и потенцијал као и унутрашњи.

Свака промена која се деси у окружењу може бити потенцијални узрок за појаву кризе у предузећу односно привреди. Неке од најзначајнијих и најзаступљенијих промена које се негативно одражавају на функционисање предузећа (економије одређене државе) су:

- оскудица;
- високе цене на тржишту набавке;
- промене у појединим областима политике као што је социјална политика, политика заштите животне средине, али и пореске и политике конкуренције;
- природне катастрофе (земљотреси, поплаве, пожари) и друштвене (као што су штрајкови, ратови).

Улазак нових играча на тржиште, такође представља потенцијално кризну ситуацију. Ово је потенцијално кризна ситуација када на одређено тржиште улазе велике глобалне корпорације. Поред овога, удруживање предузећа односно конкуренције, такође може имати негативне утицаје и то не само по друге актере тржишта, већ и привреду у целини. Када се овим ситуацијама додају и промене из техничко-технолошке сфере на које се тржишни актери не прилагоде правовремено онда се стварају услови за потенцијалну кризу привреде.

Узроци економских криза, између осталог произилазе и из одређених противуречности облика својине, а као најчешћи наводе се:

- управљање новцем;
- друштвене противуречности;
- доминација политике;
- привредни парадокси;
- систем управљања;
- отуђивање дохотка;
- прерасподела дохотка и др. (Стојиљковић, 1999.)

Доминација политике је све чешћи узрок избијања економских криза коме се мора посвећивати велика пажња. Политика и економија су у узрочно-последичној вези. Свака политичка одлука или мера углавном се одражава и на економски систем државе. Као највиши облик организовања друштвеног живота политика има моћ да политизује све сфере друштва. То, веома често може да проузрокује и општедруштвену кризу што је карактеристично за друштва у транзицији.

3. Класификација економских криза

Кризе углавном настају због појаве више фактора. Фактори који доводе до избијања кризе могу бити чисто интерног односно екстерног карактера, али се најчешће дешава да кризну ситуацију изазива мултипликација два или више ендогених и екзогених фактора. Када се као критеријум користи место избијања кризе, исте се класификују на следећи начин:

- криза привреде;
- криза гране;
- криза куће. (Османагић, 2008.)

Привредна криза је стање у коме су сва предузећа, без обзира на величину, делатност и економску снагу трпе негативне последице по пословање. Ову врсту кризе могу изазвати најразличитији фактори, међу којима се издвајају политичке и правне одлуке које се тичу пословања предузећа унутар одређеног тржишта.

Привредна криза може бити изазвана и кризом гране. Криза гране углавном настаје због техничко-технолошке застарелости процеса производње. У том контексту може се закључити да најпре мора настати криза куће (предузећа) која ће се касније одразити на целу привредну грану којој организација припада. На основу овога јасно се уочава узрочно-последична веза свих врста кризе. У условима глобализације, жеље и потребе купаца се константно мењају. Уколико предузећа не модернизују своје технолошке капацитете, не развијају нове производе, не прате жеље и потребе потрошача исти ће се окренути другим продавцима. Предузеће због смањене продаје запада у кризу. Уколико се таква ситуација понови са више великих или средњих привредних система јавља се криза гране која, уколико нема системских решења утиче на целу привреду.

Пракса је показала да је криза куће највећи кривац за избијање економских криза. За преко 2/3 кризних ситуација у високоразвијеним државама Западне Европе главну одговорност сноси менаџмент компаније, неодговорно понашање и лоше пословање привредних организација.

Свака криза је специфична, јединствена и разликује се од претходних. Због тога постоји читав сет типова криза у развијеним друштвеним системима које се тичу кризе куће. Тако се разликују:

- **криза руковођења (менаџмента)** се у теорији сматра примарном кризом, јер је она извор сваке наредне кризе.
- **криза креативног управљања** је специфична врста кризе која, између осталог настаје и због техничко-технолошке застарелости и немогућности имплементације нових идеја у застареле производне токове.
- **организациона криза** настаје услед промена начина пословања и прилагођавања тржишним тенденцијама.
- **криза промоције и дистрибуције** настаје као резултат смањење комуникације између предузећа и потрошача.
- **криза пословног циклуса** настаје услед континуираног кретања пословног циклуса гране у којој предузеће послује.
- **финансијска криза** је последица смањене рентабилности производње.
- **социјална криза предузећа** настаје као резултат лоших међуљудских односа у предузећу.
- **институционално условљена криза** настаје због неразумевања носиоца економске и политичке власти новонасталих националних и глобалних тржишних околности и захтева.
- **општа економска или друштвена криза** најдубљи је облик кризе која може проузроковати нестајање читавих пословних система, друштвено-економског поретка, за чије решавање су потребне корените друштвене промене и мере. (прилагођено према: Рујан, 2010.)

У основи сваке кризе лежи друштвено одговорно понашање појединаца и пословање предузећа. Уколико се принципи друштвено одговорног понашања поштују и примењују у пословању, број кризних ситуација може се смањити на минимум. У супротном, кризе ће се константно јављати, доћи ће до проширења концепта и појаве нових врста криза.

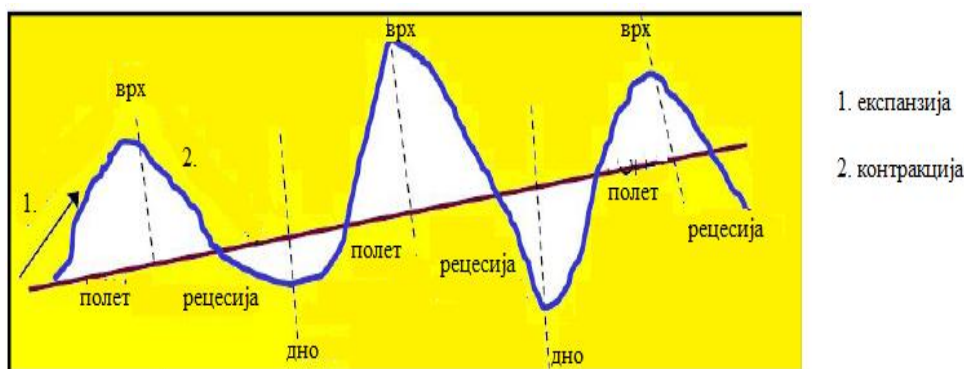
4. Фазе у развоју економске кризе

Економски циклус представља периодично понављање одређених тешкоћа, видљивих пре свега кроз наизменични пад и пораст економске активности, односно флукуације дохотка. То је разлог због кога је циклично кретање у економији посматрано кроз смену повољних и мање повољних фаза за реализацију пословних активности, као пословних циклуса. (Ђукић, 2010.) Пословни циклус се може дефинисати као периодично понављање фаза пада дохотка и запослености у економској активности у различитом временском трајању.

Свака привреда је подложна пословним циклусима што значи да су подложне успонима и падовима својих привредних активности. Након периода полета и раста, привредне активности доживљавају свој врхунац. Криза је наредна фаза привредног циклуса којој претходи континуирано опадање стопе раста. Оног момента када економске активности достигну најнижу (негативну) тачну у развоју јавља се стање депресије, које уколико потраје прелази у кризу. Период изласка из депресије односно кризе и успостављање поновног раста је логичан след околности. Ово је сликовито приказано на слици број 1. На истој се јасно уочава да је рецесија време од момента достизања врха економске активности до достизања најниже тачке економског развоја. С друге стране, период од достизања најниже развојне тачке преко подизања раста активности, до достизања врха привредне активности назива се полет.

Најдужу историју криза у свету имају Сједињене Америчке Државе. Велики број кризних ситуација довео је тога да Сједињене Државе имају један од најбољих концепата за излаз из кризних ситуација. Константне анализе економских кретања врло лако доводе до предвиђања истих, па се због тога и кризне ситуације брже и ефикасније решавају у односу на остале државе. Стање рецесије почиње оног момента када улазна фаза пословног циклуса достигне врх, а завршава када силазна фаза достигне дно. На наредној слици то је објашњено кроз експанзију (стање криве означено бројем 1) и контракцију (позиција криве означена бројем 2).

Слика бр. 1 – Циклично кретање привредне активности

Извор: (прилагођено према: Дашић, Д., Пурић, С. & Тодоровић, Н., 2006)

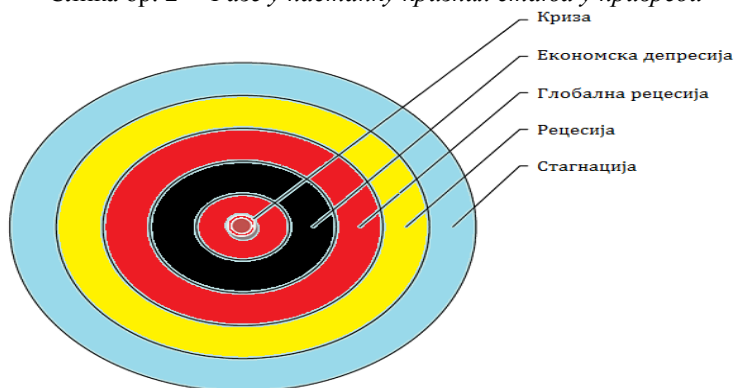
Када су у питању кризне ситуације које су погодиле привреду САД треба напоменути да су већина биле краткорочне. Анализирајући историјат америчких криза може се закључити да су се исте јављале у временским размацима од 3 до 5 година. Диверзификованост привреде Сједињених Држава омогућила је да се рецесије не претварају у депресију и кризу. Излаз из кризних ситуација у привредној пракси САД углавном траје мање од једне године. Изузетак су кризе из периода 1929-1933. године и последња глобална економска депресија која је трајала од 2007. до 2009. године. Остале кризне ситуације које су биле производ значајних промена на финансијским тржиштима, али и тржишту нафте брзо су решаване и поред тога што су имале и глобалне последице.

Фазе у настанку кризних стања у привреди условљене су тржишним и институционалним капацитетом одређене државе. То значи да не постоји принцип аутоматизма да се из рецесије прелази у стање глобалне рецесије да би се доспело у депресију и стање кризе. Пракса је показала да се из стања рецесије, захваљујући одређеним мерама и акцијама, пре свега политичке природе брзо склизне у стање кризе привреде. Пример за то су друштва у транзицији.

На основу претходног уочавају се основне појединачне фазе у процесу избијања кризних стања:

- фаза стагнације;
- фаза рецесије;
- фаза глобалне рецесије;
- депресија и
- криза.

Слика бр. 2 – Фазе у настанку кризних стања у привреди

Извор: www.imf.org

Ситуација у којој привреда бележи позитивне резултате односно стопе раста, али које су ниже од планираних и стопа из претходног периода означава се као стагнација. Уколико се забележи истовремени пад привредних активности у више различитих привредних грана то значи да је привреда у стању рецесије. Пад стопе раста привредне активности на глобалном нивоу испод 3% означава фазу глобалне рецесије. Уколико се деси да стање рецесије потраје дуже од годину дана, уз истовремени пад вредности глобалног бруто производа од преко 10% то је знак да је наступила фаза економске депресије. Када у стању депресије тржишни актери нису у стању да сервисирају своје обавезе, а држава не поседује активни механизам за излазак из депресије наступа стање кризе. Све ово сликовито је приказано на наредној слици.

Двадесети век обележиле су бројне кризе, од економских преко безбедносних до опште друштвених. Кризне економске ситуације имале су за резултат креирање бројних инструмената за предвиђање истих како на глобалном тако и на националном плану. И поред тога што креирани различити начини предвиђања кризних ситуација и начини да се берзански и тржишни извештаји прате и предвиђају на дневном плану, веома је тешко са сигурношћу предвидети избијање кризе. Главни разлог за такво стање је нерационално понашање појединаца који имају велики утицај на финансијско тржиште и глобалну економију генерално.

Закључак

Основно обележје сваке кризе јесте да је она догађај који може проузроковати уништење система без обзира о којој врсти система је реч – економски, биолошки, технички, микро, макро или глобални. Фактори који доводе до појаве кризног стања одређеног система могу имати интерни и екстерни карактер. Најефикаснији начин спречавања кризне и кризних ситуација је деловање на симптоме који доводе до појаве кризе. У мору различитих класификација, једна од прихваћених подела у економској теорији и пракси је подела на кризу куће, гране и привреде. Ова подела на најједноставнији начин приказује значај како криза привредне организације може утицати на комплетну привреду и друштво. Међународни монетарни фонд класификовао је кризне ситуације и сврстао их у пет различитих фаза: стагнација, рецесија, глобална рецесија, депресија и криза. Не постоји аутоматизам у преласку из једну у другу фазу, већ се и из фазе рецесије може склизнути у дубоку кризу.

Литература

1. Дашић, Д., Пурић, С. и Тодоровић, Н., (2006). *Основи економије*, Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет.
2. Ђукић, П. (2010). *Глобална и национална економска криза, изазов за реформе и одрживи раст економије*, Школа бизниса, бр. 1/2010.
3. Османгић, Н. (2008). *Криза као шанса: Кроз пословну кризу до пословног успеха*, промењено издање, Загреб: Економски факултет.
4. Ružan, Z. (2010). *Delovanje menadžmenta u kriznim situacijama*, Крушевац: Међународна научна конференција, Menadžment 2010

5. Стојиљковић, Д. (1999). *Криза и транзиција*, Ниш:Студентски информативно – издавачки центар Ниш.
6. Topfer, A. (1999). *Plötzliche Unternehmenskrisen - Gefahr Oder Chance?* Neuwied, Kriftel, Luchterhand
7. www.imf.org